

Бондаренко Л.О.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВА ДЕОНТОЛОГІЯ ЯК ЕТИЧНА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА У ПРАВООХОРОННІЙ СИСТЕМІ

У статті визначено особливу моральну відповідальність та етичну основу діяльності практичного психолога правоохоронної системи. Обґрунтовано доцільність вивчення наукових основ психолого-правової деонтології як сукупності морально-етичних норм психологічної допомоги в галузі правоохоронної діяльності. На основі опрацювання та узагальнення результатів довідникової літератури, філософських, психологічних, соціологічних, соціально-психологічних наукових джерел, уточнено сутність понять «деонтологія», «професійна деонтологія» як типових уявлень про моральний обов'язок та етичні принципи, що є прийнятними у певній професійній сфері. Проаналізовано та визначено характерні риси галузевих деонтологій, на підставі чого сформульовано дефініцію психолого-правової деонтології як синтезованої моделі, що поєднує психологічні і правові аспекти. Уточнено їх зміст, що й визначає етичні принципи психолога у системі правоохоронної діяльності. Увагу акцентовано на особливій відповідальності психолога, професійно задіяного у сфері правоохоронної діяльності, окреслено коло його компетенцій з урахуванням теорії і практики психолого-правової деонтології. Зауважено, що когнітивною основою діяльності психолога в цьому випадку виступає система знань щодо етичної комунікації з колегами та клієнтами задля забезпечення ефективної допомоги, прийняття релевантних рішень у правовому полі. Зазначена система знань інтеріоризується психологами та перетворюється в низку практичних умінь у процесі фахової підготовки у закладі вищої освіти правового профілю, а також виконання професійних обов'язків. Обґрунтовано конативний аспект діяльності психолога. Наголошено на доцільності коригування положень "Етичного кодексу психолога", що полягає у необхідності формування компетентностей, які стосуються захисту інтересів клієнта, що перебуває у кризових умовах, особливої відповідальності, забезпечення конфіденційності, валідності діагностичних методик і процедур.

Ключові слова: деонтологія, психологія, психолог, право, етика, моральність.

Постановка проблеми. За своєю природою діяльність практичного психолога є сферою духовного провадження, тому характеризується глибоким проникненням у неї етичних основ, на чому й наголошується в «Етичному кодексі психолога», в котрому зазначено, що професійна діяльність психолога має бути гуманною, високоморальною незалежно від спеціалізації та сфери його інтересів. У психологічному співтоваристві склалися певні етичні норми, правила поведінки, сукупність яких дозволяє психологові безболісно втрутитися у внутрішній світ особистості, налагоджувати теплі, доброзичливі, цілющі контакти з іншими людьми. Нажаль, практика свідчить, що не всі психологи дотримуються професійних вимог і етичних норм. По-перше, це стосується використання невалідизованих і неадаптованих діагностичних методик, тренінгів, які ще недостатньо відпрацьовані психологами. По-друге,

психолог має утримуватися від дій, заяв, які загрожують недоторканості особи. По-третє, психологи або не доносять до клієнта необхідну інформацію, спотворюють її зміст або припускають її витік, використовують свої знання та становище з метою приниження людської гідності, пригнічення особистості або маніпулювання нею [4]. Тож, етика професійної діяльності практичного психолога стосується багатьох аспектів, які нажаль недостатньо вивчені на теоретичному та практичному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що в Україні реалізуються наукові розвідки в галузі професійної деонтології. Науковці формулюють деонтологічну характеристику як узагальнений погляд на специфіку конкретної професії, властиві їй особливості та принципи здійснення [9, с. 60]. Так, саме з деонтологічних позицій науковці С. Гусарев і О. Тихомиров

визначають стандарти професійної діяльності юристів, науково обґрунтовують норми і вимоги до видів професійної діяльності та якостей особистості фахівця, які дозволяють йому ефективно виконувати завдання, одержувати необхідний для суспільства продукт. Разом з тим науковці приділяють значну увагу створенню умов для розвитку особистості самого працівника [2].

Проблему реалізації етико-деонтологічних норм у діяльності медичного психолога, педагога, соціального працівника з корекції проблем молоді порушують авторки наукової праці [5] Л. Краснолицька та О. Чуйко. Не можна не погодитися з дослідницями в тому, що в нашій країні практично не розроблене законодавче регулювання діяльності у сфері соціального і психологічного захисту громадян та надання їм психологічних послуг, тому відсутні професійні асоціації у певних галузях. Так, поки що не існує жодної служби соціальної або психологічної допомоги, у складі якої була б комісія з етики. Зазначені обставини призводять до того, що психологічну допомогу населенню намагаються надавати непрофесіонали [5, с. 181].

Дослідниця Л. Дудікова акцентує на прикладних, нормативно-етичних аспектах деонтології, наполягаючи на необхідності розроблення етичних кодексів конкретних видів професійної діяльності. Під етичним кодексом вона розуміє збір етичних норм і правил, необхідність дотримання яких обґрунтовує професійна етика [3].

Отже, проблема, яка пов'язана із формулюванням деонтологічних вимог до професій, напрям діяльності яких спрямований на взаємодію та надання допомоги в системі «людина – людина», має важливе теоретичне та прикладне значення. Значною мірою зазначена проблема торкається етичних аспектів професійного обов'язку психологів, які працюють у системі правоохоронної діяльності, обґрунтування їхньої відповідальності, компетентності, додержання принципу добровільної участі клієнтів у психологічних заходах, конфіденційності, організації психологічних досліджень.

Мета статті полягає у визначенні теоретичних основ психолого-правової деонтології як самостійної наукової галузі, обґрунтуванні цільових орієнтирів щодо надання психологам, у тому числі й майбутнім, знань з основ професійної етики та формування вмінь етичної комунікації, яка побудована на психолого-правових засадах.

Сформульована мета окреслила коло завдань щодо:

– уточнення ключових дефініцій дослідження, а саме: етика, професійна етика, деонтологія, професійна деонтологія, психологічна і психолого-правова деонтологія;

– визначення етичних принципів діяльності практичного психолога, який працює у правоохоронній системі, особливості побудови взаємин з досліджуваними, клієнтами, пацієнтами, колегами.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз наукової літератури, наукові коріння деонтології можна знайти в такій галузі філософії, як етика (від грецьк. *ethos* – звичай, моральний характер), тобто вчення про мораль. Уперше термін «етика» використав Аристотель для позначення предмету практичної філософії, що була покликана оцінювати будь-яку ситуацію з точки зору вибору морально правильного вчинка або дії. Зауважимо (і це суттєво в контексті статті), що іноді діяльність, яка впливає із етично цінного переконання або прагнення, може мати негативні наслідки та навіть руйнівні реакції.

Зв'язок етики та психології проявляється в понятті нормативної етики, яке, за З. Фрейдом, означає терапевтичну спробу, прагнення за допомогою спонукання з боку «Над-Я» реалізувати те, що поки не вдалося досягти іншими зусиллями культури, в першу чергу це стосується усунення конституціональної схильності до агресії [12, с. 133].

У професійній етиці закріплені комплекс вимог суспільства до рівня професійно-етичної культури фахівця, його моральних якостей, що визначають характер професійного спілкування й діяльності. Розділ етики, що вивчає проблему обов'язку, моральних основ у різноманітних формах індивідуальної поведінки, загальних вимогах, через зміст яких виражаються норми соціальних законів, називається деонтологією (від грец. *deontos* – належне, *logos* - учіння). Слід зазначити, що термін «деонтологія» вперше було введено І. Бентамом (1748-1832), який уживав його для позначення теорії моральності або науки про мораль [11, с. 52].

У сучасній науково-довідниковій літературі тлумачення поняття деонтології дещо різняться. Так, у «Новому тлумачному словнику української мови» деонтологія трактується як: 1) наука про мораль, її походження, розвиток і роль у суспільстві та житті людей; 2) норми поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації, професії [7, с. 652]. У «Філософському енциклопедичному словнику» основи деонтології пояснюються через категорії деонтичної логіки: «дозволено», «заборонено», «обов'язково», які генерують

морально-етичні вимоги до поведінки та діяльності особи у формі приписів [11, с. 148]. Автори зазначають, що етична деонтологія висуває на передній план модальність належного, такого, що відповідає певним принципам, переконанням, обов'язку [11, с. 205].

Тож, деонтологія як розділ етики науково обґрунтовує необхідність свідомого підпорядкування власних інтересів потребам соціуму за умови гармонійного поєднання особистого і суспільного, визначає форми професійної моралі, виконання громадянського обов'язку в конкретній галузі людської життєдіяльності. У професійному аспекті деонтологія вивчає моральні, фахові та юридичні обов'язки й правила поведінки спеціалістів, ставлення до людини, яка перебуває у сфері їхніх виробничих і соціальних дій. Поняття «деонтологія» застосовується до будь-якої сфери професійної діяльності людини: медичної, юридичної, інженерної, управлінської, педагогічної, психологічної та інших [1; 13].

Так, психологічна деонтологія вивчає етичні засади професійної діяльності психолога, зокрема, реалізації психологічної комунікації, яка відбувається за схемою: «той, хто допомагає – той, хто приймає допомогу».

Необхідно відзначити зв'язок психологічної деонтології із медичною, що комплексно досліджує сукупність принципів поведінки, професійних прийомів спілкування лікаря зі здоровою або хворою людиною, що звернулася до нього.

Юридична, або правова, деонтологія є галуззю юридичної науки й узагальнює систему знань про кодекс професійної поведінки юриста. У своєму дослідженні ми спиралися на думку В. Олещенка про те, що «відповідальність перед суспільством формує моральну модель особистості» [8, с. 61]. Науковець зазначає складність і особливу соціальну, юридичну, психологічну, емоційну відповідальність правоохоронної діяльності.

У системі правоохоронної діяльності основні завдання психологічної служби полягають у:

- підвищенні психологічної надійності працівників і більш повному використанні їхнього психологічного потенціалу;
- надання психологічної допомоги працівникам у вирішенні оперативного-службових завдань щодо розкриття та розслідування злочинів;
- перевиховання осіб, які вчинили злочини;
- організації проведення судово-психологічної експертизи та ін.

Зауважимо, що дії психолога у разі долучення до слідчих дій (допиту, обшуку, огляду місця події тощо) підпорядковані положенням відповідних

статей Кримінального процесуального кодексу (КПК) України [6]. Так, у разі допиту малолітніх, неповнолітніх, осіб з ознаками розумової відсталості психолог може скоригувати тактику проведення слідчої дії, допомогти створити сприятливий морально-психологічний клімат, попередити скутість, настороженість, недовіру з боку дитини та підлітка, сором'язливість потерпілих від сексуального посягання та насильства (ст. ст. 226, 227, 354 КПК України та ін.). Психологи залучаються також до впізнання особи (ст. 228, п. 8 КПК України), складання соціально-психологічної характеристики обвинуваченого (ст. 368 КПК України) та ін.

Тож, теоретичною базою психолого-правової деонтології як самостійної наукової галузі є психологічна та правова (юридична) деонтологія, які утворюють «систему знань про мудрість спілкування та мистецтво прийняття правильного рішення в юридичній практиці» [9, с. 12–13].

Окрім того, психолого-правова деонтологія базується на міцних знаннях базових психологічних понять, теоретичних принципів та закономірностей існування, розвитку та методів дослідження психічної реальності, особливостей перебігу соціальних процесів, існування соціальних груп, основи державотворення, конституційного ладу та окремих галузей права, особливостей професійної діяльності психологів. Ця система знань є когнітивною основою формування дотримання професійних стандартів у практиці здійснення психологічної та юридичної діяльності; професійної етики психолога; готовності до здійснення нормативної поведінки в різноманітних ситуаціях фахової взаємодії.

У практичному (діяльнісному) аспекті дотримання положень психолого-правової деонтології передбачає надійність використовуваних методів та програмного забезпечення проведення психодіагностики. Психологічне консультування передбачає дотримання вимог конфіденційності, уникнення встановлення неофіційних взаємин, якщо це може стати на перешкоді проведенню діагностичної, консультаційної і корекційної роботи з клієнтом.

При проведенні психотерапії та психокорекції психологу доцільно враховувати положення медичної деонтології. У разі здійснення психологічної реабілітації психолог несе професійну відповідальність за кваліфіковане обстеження, консультування, лікування. Якщо психолог бере участь у судово-психологічній експертизі, він не має змушувати клієнта повідомляти відомості поза його волею, вживати примусових заходів для одержання даних, крім випадків, коли така інформація сприятиме безпеці оточуючих або самого клієнта.

Реалізація основних когнітивно-діяльнісних аспектів роботи психолога правоохоронної сфери з позицій психолого-правової деонтології подана в таблиці.

У поведінковому (конативному) аспекті психолог, який дотримується вимог психолого-правової деонтології, має демонструвати і обстоювати принципи толерантної та етичної комунікації.

Як науковець психолог має дотримуватися вимог етичного кодексу дослідника, нести відповідальність за валідність обробки даних дослідження, у тому числі і тих, які проводяться з використанням комп'ютерних технологій.

Зауважимо, що зазначені знання та вміння інтеріоризуються психологами у професійній діяльності, але їх «кістяк» має бути сформований у них у процесі навчання у закладах вищої освіти правового профілю. Найбільш дієвими в цьому контексті є навчальні дисципліни, як-от: філософія, загальна психологія, соціологія, основи правознавства, вступ до спеціальності, психолого-правова деонтологія, психодіагностика, педагогіка, експериментальна психологія, основи наукових досліджень, клінічна психологія, психологічне консультування, психотерапія та психокорекція, психологічна реабілітація, юридична психологія та ін. [4; 10].

Внаслідок вивчення цих навчальних дисципліни здобувач освіти має засвоїти знання щодо загальнотеоретичних положень та методів психолого-правової деонтології, основних наукових понять і пов'язаних з ними закономірностей; вмінь застосовувати одержані знання в практичній діяльності, вирішувати психологічні завдання, аналізувати психологічно значущі ситуації та факти в професійній діяльності, демонструвати і обстоювати принципи толерантної та етичної взаємодії, обробляти отримані дані та адекватно їх інтерпретувати.

Засвоєння зазначених знань і умінь забезпечує

формування низки компетентностей практичного психолога у правоохоронній сфері. Серед них ключовими в контексті психолого-педагогічної деонтології, на нашу думку, є такі компетентності, як-от: здатність дотримуватися норм професійної етики; аналізувати етичні, психолого-правові проблеми та здійснювати психологічне забезпечення у правовій сфері та ін.

Інтеріоризації етичних норм, правил поведінки, які склалися у психологічному співтоваристві й регулюють його життєдіяльність, та водночас сприяють формуванню здатності до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку забезпечує участь психологів у тренінгових програмах, а також самостійне опрацювання питань з приводу уточнення професійно-етичних критеріїв придатності до діяльності в сфері практичної психології, значущості деонтологічної готовності до регулювання професійної діяльності та повсякденної поведінки практичного психолога, його ролі в системі правоохоронної діяльності та ін.

Висновки. Тож, теоретичною основою засвоєння психологами етичних принципів професійної діяльності у правоохоронній сфері є психолого-правова деонтологія як синтез психологічної та правової (юридичної) психології. Як наукова галузь психолого-правова деонтологія є системою знань про моральний обов'язок та етику професійного спілкування, які є концептуальним підґрунтям для формування професійних стандартів у психологічній практиці, в тому числі на поведінковому рівні та в дослідній діяльності.

У перспективі передбачається залучати науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти правового профілю, практичних психологів та юристів до розробки тренінгових програм з підвищення рівня культури професійного спілкування психологів у системі правоохоронної діяльності.

Таблиця 1

Реалізація когнітивно-діяльнісних аспектів роботи психолога правоохоронної сфери з позицій психолого-правової деонтології

Когнітивні (теоретичні) аспекти	Практичні (діяльнісні) аспекти
Професійна деонтологія – як особлива галузь в науковій системі.	Здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.
Синтезована модель психологічної та юридичної деонтології	Здатність до розроблення та реалізації психологічної корекції в залежності від потреб конкретних індивідів та груп.
Методи в психолого-правових дослідженнях	Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях. Здатність оперувати категоріально-понятійним апаратом психології. Здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел. Здатність приймати обґрунтовані рішення.
Етичні стандарти та проблеми роботи психолога у правоохоронній царині	Здатність аналізувати психолого-правові проблеми та здійснювати психологічне забезпечення у правовій сфері.

Список літератури:

1. Гужва О. І. Розвиток ідей деонтології та психологічної етики в історичному аспекті. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2021. № 6 (344). С. 17–24.
2. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 4-те вид. Київ: Знання, 2010. 495 с.
3. Дудікова Л. В. Розвиток морально-етичних поглядів на лікарську діяльність в історичній спадщині. *Професійна підготовка: креативний підхід: монографія*. Житомир: Євенок О. О., 2017. С. 319–335.
4. Етичний кодекс психолога. URL: <http://nsj.gov.ua/files/1448287570Етичний%20кодекс%20психолога.docx.pdf>
5. Краснолицька Л. М., Чуйко О. А. Етичні та деонтологічні проблеми в діяльності медичного психолога. Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: зимові диспути: тези доп. І Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Дніпро, 6-7 лютого 2020 р.). Т. 2. С. 180–183.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text=%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3#Text>
7. Новий тлумачний словник української мови. В 3-х т. Т. 1. Київ: Аконті, 928 с.
8. Олещенко В. Ю. Загальна характеристика та особливості професіограм працівників правоохоронних органів. *Юридичний вісник*. 2022. № 4 (65). С. 59–64.
9. Савіщенко В. М. Правова деонтологія: конспект лекцій. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 188 с.
10. Філософія науки. Етика та методологія наукового дослідження: навч.-метод. посіб. для підготовки докторів філософії «Doctor of Philosophy» (PhD) / І. Г. Утюж [та ін.]. Запоріжжя: ЗДМУ, 2023. 101 с.
11. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова), Є.К. Бистрицький, М.О. Булатов та ін. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
12. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
13. Шевченко Ю. М. Педагогічна деонтологія: навч.-метод. посіб. Мелітополь: Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2018. 130 с.

Bondarenko L.O. PSYCHOLOGICAL AND LEGAL DEONTOLOGY AS AN ETHICAL BASIS OF THE PRACTICAL PSYCHOLOGIST'S ACTIVITY IN THE LAW ENFORCEMENT SYSTEM

The article defines the ethical basis of the activity of a practical psychologist of the law enforcement system. The expediency of studying the scientific foundations of psychological and legal deontology as a set of moral and ethical norms of psychological assistance in the field of law enforcement activities is substantiated. Based on the elaboration and generalization of the reference literature, philosophical, psychological, sociological, socio-psychological scientific sources, the essence of concepts "deontology", "professional deontology" as such containing typical ideas about moral obligation and ethical principles, which are acceptable in a certain professional field. The characteristic features of branch deontologies are analyzed and determined. On this basis, the definition of psychological-legal deontology is formulated as a synthesized model that combines psychological and legal aspects of morality. Their content, which determines the ethical principles of a psychologist in the system of law enforcement activities, has been clarified. Attention is focused on the special responsibility of a psychologist professionally involved in the field of law enforcement, the range of his competencies is outlined, taking into account the theory and practice of psychological and legal deontology. It is noted that the cognitive basis of the psychologist's activity in this case is the system of knowledge regarding ethical communication with colleagues and clients in order to provide effective assistance and make relevant decisions in the legal field. This system of knowledge is internalized by psychologists and transformed into a number of practical skills in the process of professional training at a legal institution of higher education, as well as the performance of professional duties. The conative aspect of the psychologist's activity is substantiated. The expediency of adjusting the provisions of the "Ethical Code of Psychologists" is emphasized, which consists in the need to develop competencies related to the protection of the interests of the client in crisis conditions, special responsibility, ensuring confidentiality, the validity of diagnostic methods and procedures.

Key words: deontology, psychology, psychologist, law, ethics, morality.